

DESCRIPCIO DE LA PLANTA, Y
PERFIL DEL NOU CONVENT DELS P.P.
CAPUTXINS DE LA VILA DE FIGUERAS.

ARQUEOLOGIA I HISTÒRIA

Estratègies funeràries i salut en una població emporitana d'època tardoantiga

Bibiana Agustí Farjas^{a*}, Antònia Díaz-Carvajal^b

^a Dra. en Història/antropologia. Universitat de Girona. Arqueoantropòloga, INSITU, SCP

^b Dra. en Història/antropologia. Universitat de Barcelona. Arqueoantropòloga, INSITU, SCP

RESUM

L'excavació i estudi de la necròpolis emporitana de la Coma va suposar la possibilitat de fer registres funeraris i arqueoantropològics específics dins un projecte de recerca més ampli que abastava diverses necròpolis de l'àrea nord-oriental de la Tarraconense.

En aquest treball ens centrem en dues tombes especials, no pas per la seva estructura constructiva, sinó perquè acullien els cossos de dos difunts amb informació probable sobre la causa de la seva mort.

Paraules clau: Empúries, La Coma, Tardo-antiguitat, funerari, gestant, violència.

Funerary strategies and health in an empire population of the late epoch

ABSTRACT

The excavation and study of the Emporitans necropolis of La Coma led to the possibility of making specific funerary and archaeo-anthropological registers within a broader research project that included several necropolises in the northeastern area of the Tarraconensis province.

In this work we focus on two special tombs, not because of their constructive structure, but because they received the bodies of two deceased with probable information about the cause of their death.

Keywords: Emporion, La Coma, late antiquity, funerary, gestation, violence.

* Correspondència: Bibiana Agustí Farjas, Antònia Díaz-Carvajal
E-mail: bagusti@gmail.com - antonia.centelles@hotmail.com

INTRODUCCIÓ

L'estudi de les restes humanes i la seva interpretació és un àmbit que sol anar associat a la manera com aquestes restes han estat dipositades en espais cementerials, els materials utilitzats i els objectes que les acompanyen. És per això que el paper de l'arqueoantropologia abasta tant l'àmbit de l'arqueologia funerària com la paleoantropologia i la paleopatologia, disciplines que s'entrecreuen, es potencien i es complementen seguint un objectiu comú: el coneixement de les poblacions del passat.

La comprensió de les pràctiques funeràries té present la panoràmica que dibuixen els períodes anteriors, les tradicions locals i regionals, les aportacions foranes localitzades tant a partir d'objectes com de símbols que, amb la contribució de la iconografia artística, conformen els complexos panorames funeraris. L'univers funerari grecollatí acull i adapta, així, costums grecs passats pels sedassos romans i, al seu temps, pels diferents substrats culturals anteriors, arrelats a l'edat del ferro i del bronze. Tot plegat acaba donant lloc a un corpus ideològic ampli que conforma, per exemple, les pràctiques funeràries.

Des de *Las Necrópolis de Ampurias*, de M. Almagro (1953 i 1955), fins a les darreres recopilacions realitzades per l'equip del Museu d'Arqueologia de Catalunya – Empúries, la Universitat de Girona i la Universitat de Barcelona (Nolla i Tremoleda, 2014), s'han anat succeint els treballs que tracten les necròpolis nord-orientals de la Tarraconense des d'un punt de vista arqueològic.

En la classificació de les necròpolis tardoantigues (Nolla, 2009), s'han seguit tant criteris topogràfics com arqueològics que les vinculen a *mansiones*, vil·les, temples, monuments funeraris, camins o àrees urbanes abandonades. Segons aquesta distribució, les àrees funeràries nord-orientals més rellevants són les de les ciutats: Empúries, Roses i Girona, per aquest ordre i seguides de la de Caldes de Malavella i el *vicus* de Llafranc. De tot el conjunt, la ciutat romana d'Empúries és la que compta amb un volum d'elements funeraris més importants, molts d'ells negligits o destruïts, molts altres excavats i documentats, depenent del moment i les circumstàncies. Al costat d'aquestes mostres de context urbà, hi ha un bon nombre de troballes sepulcralers menors, en forma de petites concentracions o simplement com estructures aïllades, que corresponen a les ocupacions no urbanes (Agustí et al., 2018).

LA NECRÒPOLIS DE LA COMA

Dins l'àrea emporitana, la petita necròpolis de la Coma es localitza en el municipi de Sant Martí d'Empúries (Alt Empordà), al marge est de la carretera GIV-6307, en el turó anomenat la Coma que s'estén de nord a sud a pocs centenars de metres a l'oest de la ciutat romana.

Després d'una intervenció preventiva l'any 2010 (Montalbán, 2017), motivada per la modificació del traçat de la carretera en el revolt del turó, l'àrea d'excavació es va

ampliar entre 2015 i 2016 dins el projecte de recerca *Coemeterium et Funus* (Agustí *et al.*, 2018), avalat pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. L'interès d'aquest petit cementiri resideix tant en el període cronològic durant el qual fou utilitzada com en els registres arqueoantropològics funeraris *in situ*, l'estudi antropològic i la possibilitat que suposa poder comparar la mostra amb altres sèries antropològiques.

El conjunt de les estructures funeràries localitzades i delimitades entre 2010 i 2016 respon a 30 tombes disposades de manera organitzada en el vessant de ponent del turó en uns 50 m².

La cronologia de l'ús funerari d'aquest espai, obtinguda a partir d'una datació radiocarbònica sobre un fragment d'os de l'EN52, ens indica un ús antic de l'espai funerari al segle II-III dC.¹ Aquest resultat, combinat amb la datació que s'obté a partir del material ceràmic,² ens dona una forquilla d'ús dilatada entre el segle II-III i la segona meitat del VI dC o, com a molt, en dues fases distanciades en el temps. Segons aquests paràmetres, l'ocupació correspon a un llarg període de temps entre els segles II-VI dC, la qual cosa, ateses les petites dimensions de l'espai i la poca densitat en la distribució dels dipòsits, fa pensar més aviat que hi hauria algun lapse temporal durant el qual no s'hauria utilitzat. Tanmateix, la senyalització de les tombes es va mantenir al llarg d'aquest temps, i així la distribució original en l'espai es va preservar fins al darrer moment.

ESTRATÈGIES FUNERÀRIES

Les estructures funeràries de la Coma estan organitzades en filades en tres petites terrasses al vessant occidental del turó. L'àrea central està formada per tres tombes en *cupa* (fig. 1; fig. 2), disposades una al costat de l'altra en l'eix oest-est; al seu entorn es distribueixen la resta de tombes, cap d'elles monumental, bé en fosses amb coberta de tègules a doble vessant i sobrecoberta en túmul, bé en fosses amb continents funeraris en àmfora (fig. 3) que acullen restes infantils. Es tracta de variants constructives on la monumentalitat de la *cupa* i la fossa construïda en maçoneria o la fossa simple i la coberta de tègules és l'aspecte formal que les caracteritza i diferencia. En aquest sentit, la necròpolis compleix les pautes clàssiques de construcció de tombes que combinen els dipòsits en àmfora amb fosses senzilles o de maçoneria i que poden estar cobertes de túmul de pedres, sense coberta o amb un túmul sòlid en forma de *cupa*.

1. A partir de l'informe 04173/2015 del Laboratori de datació per radiocarboni de la UB (Mestres, 2015), la datació 1860±30 BP cal, segons el qual hi ha un 74,7% de probabilitats que es trobi entre el 100 i el 210 dC.

2. A partir dels informes d'estudi ceràmic d'A.M. Puig, el conjunt recuperat de les estructures funeràries situa el darrer moment d'ús del cementiri en un context tardoantic (segona meitat del segle IV i no més enllà de la primera meitat del segle V dC segons la datació postquem d'un fragment de vora de TS Africana D de la forma Hayes 99, una vora d'àmfora de la forma Keay XXXV G i 2 vores d'àmfora de la forma Keay LV.), per bé que el nivell d'amortització d'una de les estructures (l'EF61) apunta a un ús més antic, a partir de restes d'àmfora itàlica i de comuna ibèrica.

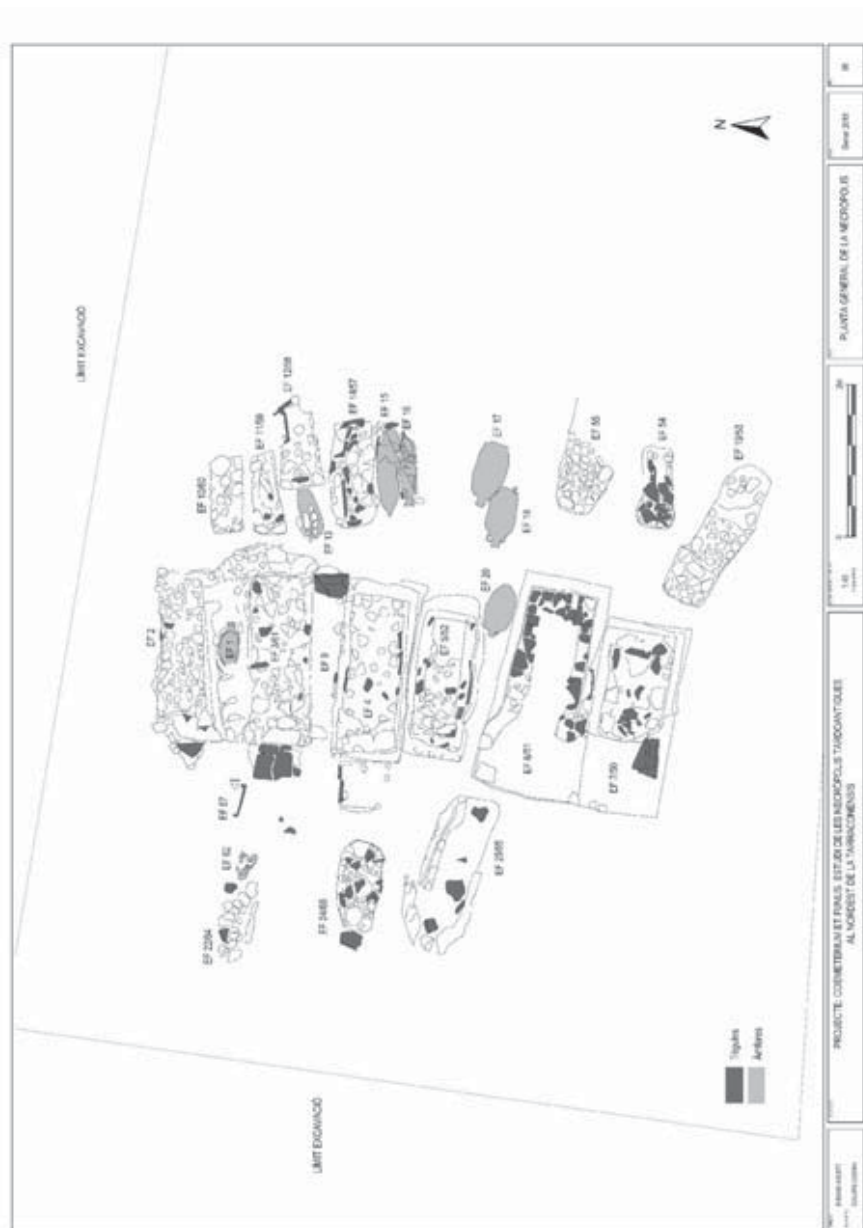

Figura 1. Planta de la necròpolis de la Coma. (Autora: Dolors Codina).

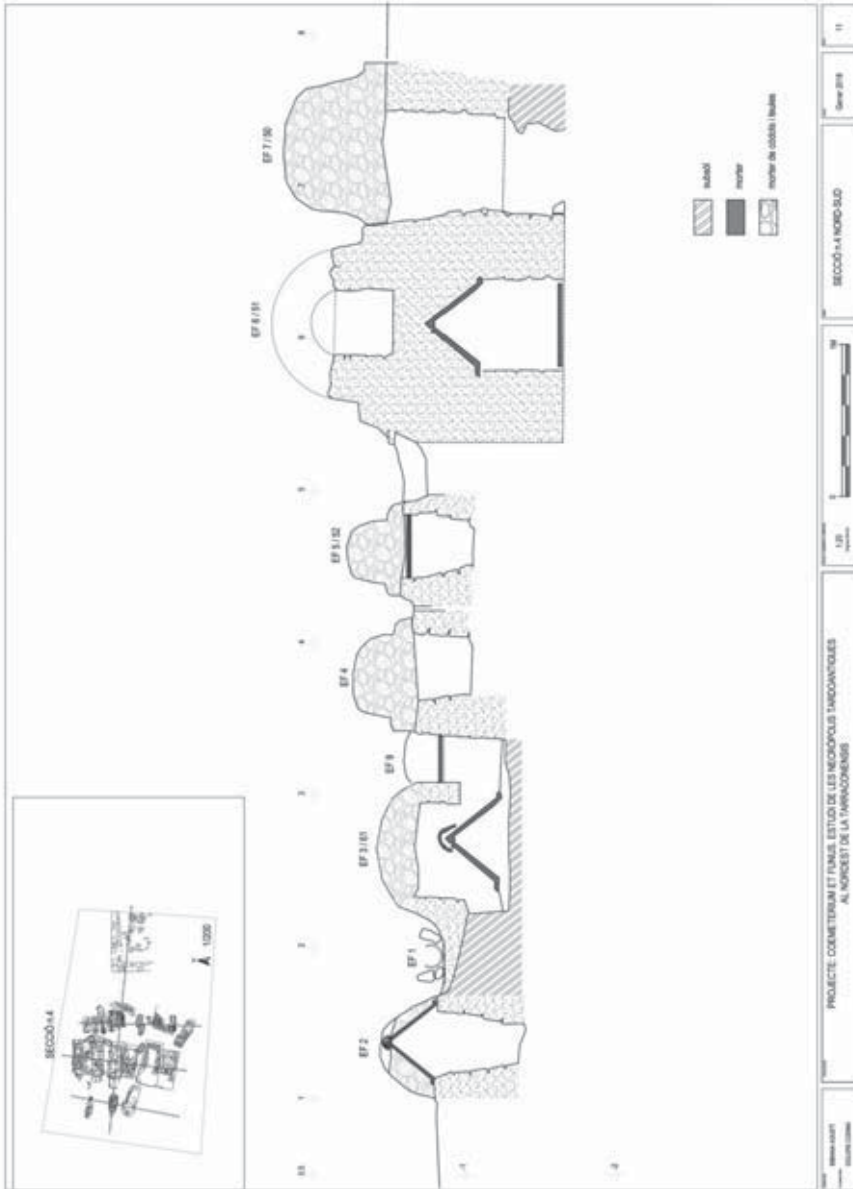

Figura 2. Secció N-S de la filada central de la necròpolis de la Coma. (Autora: Dolors Codina).

Figura 3. Estructura funerària en continent d'àmfora.

De les tres estructures nuclears, cadascuna ha estat construïda de manera diferent: l'EF5/52 és una fossa simple, molt profunda i coberta amb *cupa*, l'EF6/51 és una estructura de maçoneria complexa, organitzada en dos pisos, l'inferior amb l'espai revestit d'obra, amb base de tègules i coberta amb tègules a doble vessant i el superior amb base i laterals de morter enlluït i probablement en origen cobert amb la *cupa* (fig. 4). Al seu costat, l'EF7/50 hauria aprofitat l'estructura sòlida de l'EF51 per simular una estructura vistosa amb la *cupa* exterior però amb un espai interior simple i sense sofisticació.

Els elements de senyalització conservats de les tombes més senzilles conserven alguns túmuls de pedres i morter o altres formats per fragments d'àmfora apilonats sobre la inhumació. En almenys dos casos, una tègula disposada en vertical en un lateral feia també aquesta funció. Molts d'aquests túmuls actuaven com una sobrecoberta de la inhumació, que tenia la seva pròpia, sobre el cos inhumat, formada per tègules a doble vessant o fragments d'àmfora disposats sense morter, a manera de coberta ajustada a les dimensions de l'esquelet.

Topogràficament, els dipòsits infantils formen petites agrupacions, amb vuit d'ells a la filada de llevant i sis més a la filada de ponent. En alguns casos, el dipòsit infantil està en contacte amb el d'un adult, disposat just a sobre o en contacte al seu costat, el que s'interpreta com un probable vincle de parentiu.

Figura 4. Espai interior del nínxol inferior de l'EF50.

Per a les tombes infantils i de manera recurrent s'utilitzen recipients ceràmics, que ja havien quedat obsolets, com a contenidors sepulcrales. Les àmfores trencades en la seva longitud serveixen per acollir els cossos dels infants més joves i una combinació de recipients serveixen per als subadults de talla més gran. Però també alguns contenidors adults (la dona de l'EF18) estan construïts a partir de fragments amfòrics, tal com es documenta en altres jaciments funeraris propers, per exemple en el nucli antic de Sant Martí d'Empúries, on un gran vas acull un adult al nord de l'església (Nolla i Tremoleda, 2014, pg. 57).

Pel que fa a la disposició dels cossos, es tracta sempre de dipòsits individuals, col·locats en decúbit dorsal al fons de les fosses o dels contenidors ceràmics, orientats en l'eix oest-est amb el cap a l'oest; en un sol cas el crani està orientat a llevant, en l'EF16 que està cap-i-cuat amb l'EF15. La posició en decúbit dorsal d'aquests esquelets infantils i la disposició de les restes esquelètiques guardant les connexions articulars en la major part dels casos fa pensar que solien estar

amortallats amb sudaris de tela fina, de la qual es conserven restes associades a un dels esquelets infantils, i amb el cap disposat a vegades sobre un coixí funerari (EF61 i EF67), en espais buits que s'han anat reomplint de manera progressiva, tal com ens indica l'estat de les connexions articulars. Alguns dels cossos es van col·locar al lloc funerari sobre un baiard o dins una caixa de fusta, probablement el mateix que va servir per conduir-los al cementiri. La presència de claus de ferro disposats a l'entorn d'alguns dels esquelets (EF63, EF67), o simplement presents en el reompliment (EF50) així ho indiquen.

Un dels infants (UE3032, individu 10, de 12-18 mesos) estava acompanyat d'una ofrena alimentària (restes de clova d'ou). Entre el material dels reompliments de l'interior de les tombes s'han recuperat restes fragmentàries, tant de ceràmica com de fauna, normalment d'ovicàpid, que haurien pogut formar part d'ofrenes alimentàries. Aquest fet es documenta a l'EF62 (12-18 mesos), a l'EF63 (4-5 anys), a l'EF57 (6-7 anys). En la resta dels casos, els objectes d'acompanyament són absents, la qual cosa es correspon amb una cronologia tardana, probablement en plena època d'implantació dels costums austers del cristianisme.

L'aprofitament de les estructures funeràries es va registrar només en les tombes nuclears, que havien estat espoliades d'antic. Tanmateix, a partir de l'examen dels petits elements recuperats entre el sediment es pot parlar de reinhumació en aquestes estructures.

L'ESTUDI ANTROPOLÒGIC

Per a l'anàlisi de les restes humanes es van combinar els resultats del treball de camp i els de laboratori segons les pautes habituals en arqueoantropologia (White i Folkens, 2005; Agustí *et al.*, 2012), amb el resultat d'una mostra poblacional de 28 individus, entre els quals 16 subadults i 12 adults (taula 1; gràfica 1).

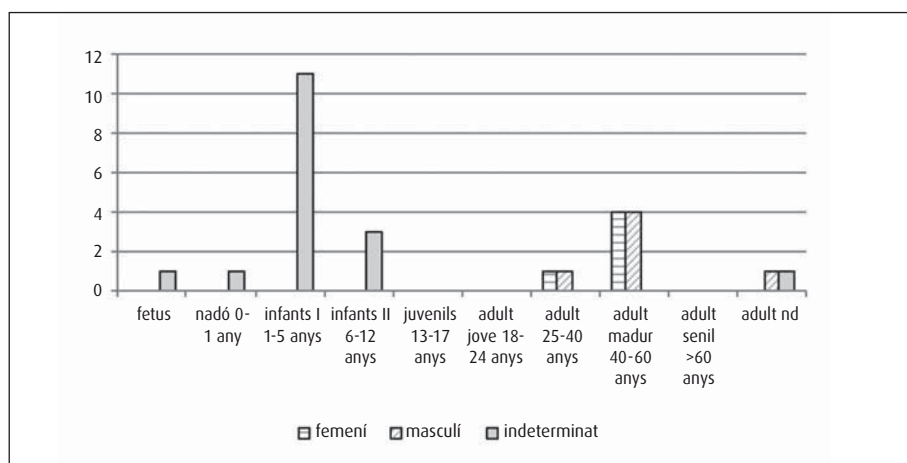
El grup dels infants inclou un individu mort en estadi intrauterí juntament amb la seva mare (EF53). La resta d'infants es distribueixen de tal manera que s'entén un estadi amb major risc de mort entre els 12 mesos i els 5 anys de vida, amb dues puntes de major mortalitat entorn els 12-18 mesos i els 4-5 anys (11 individus). Aquests pics de mortalitat i l'alt índex d'infants s'expliquen per les condicions sanitàries pròpies de societats antigues.

Entre els adults, 5 són dones i 6 homes, a més d'un individu de sexe indeterminat. L'estadi d'edat de mort d'aquests adults indica unes condicions de vida prou bones com per a permetre superar en gairebé tots els casos els 40 anys en ambdós sexes (8 individus) però una seriosa dificultat per arribar a la senectut, grup en el qual no s'ha registrat cap cas.

A escala antropològica, la necròpolis de la Coma encaixa en els patrons demogràfics antics (Bocquet-Appel, 2008), tal com s'ha vist en les sèries estudiades a la necròpolis tarragonina de Prat de la Riba a Tarragona (Baxarias, 2002), la del carrer

Taula 1. Taula d'edat i sexe de la mostra antropològica de la Coma

classe edat	femení	masculí	indeterminat	total
fetus			1	1
nadó 0-1 any			1	1
infants I 1-5 anys			11	11
infants II 6-12 anys			3	3
juvenils 13-17 anys				
adult jove 18-24 anys				
adult 25-40 anys	1	1		2
adult madur 40-60 anys	4	4		8
adult senil >60 anys				
adult nd		1	1	2
total	5	6	17	28

Gràfic 1. Gràfica de distribució en classes d'edat i sexe de la mostra antropològica de la Coma

Quart de València (Garcia-Prósper *et al.*, 2007) o les del nord-est de la Tarraconense (Agustí *et al.* 2018), que concorden amb la informació procedent dels epitafis d'Hispania (Garcia, 1975) i, en general, del món clàssic (Miró, 2015), en el sentit que aproximadament un terç de la població moria entre els 10 i els 30 anys, en plena joventut, i més d'un altre terç abans dels 5 anys.

En el territori del nord-est de la Tarraconense que ens ocupa ja havíem vist com, entre els adults, les dificultats per arribar i superar la maduresa eren més grans per a les dones que per als homes, complint un arquetip ja conegut que ve condicionat per diferències socials de tipus intern però sobretot per l'enorme risc que comporten els embarassos i els parts. Del patró familiar se'n desvia, d'una

manera excepcional, la mostra de Santa Margarida, amb un grup d'homes que han arribat a la senectut (bisbes o alts càrrecs eclesiàstics) i un grup de subadults que ocupen un lloc privilegiat entorn la piscina del baptisteri (Agustí, 2014).

PATOLOGIA ESQUELÈTICA

L'examen antropològic de la mostra no registra lesions patològiques severes, però es registren alguns casos de traumatismes consolidats, en una proporció similar a altres sèries de l'època i pocs d'ells amb una possible causa agressiva. Entre aquests darrers casos es poden considerar: una fractura de parada en una ulna d'una dona madura, dues fractures en metacarpians típiques de baralles interpersonal, en un home i una dona, i una perforació cranial sobre la qual tractarem més endavant. Altres casos poden tenir una causa accidental, com la fractura d'un canal costal en una dona, una fractura de Colles en un radi distal en un home mort en edat senil, causada per la caiguda sobre la mà, la fractura del cos clavicular d'un altre home o la d'una diàfisi femoral en tija verda en un tercer individu masculí.

Les lesions degeneratives articulars, associades a l'edat i causades per activitats ocupacionals, constitueixen el major nombre d'efectius, afectant d'una manera especial els sectors toràcic i lumbar de la columna vertebral, seguides per les artrosis dels membres. Són presents tant en homes com en dones, en un total de set dels individus adults madurs.

El patró patològic correspon amb el de poblacions amb una esperança de vida limitada però amb bones condicions de vida, amb una baixa incidència de processos infecciosos afectant l'esquelet i més alta a escala bucal, on es manifesten sobretot en la regressió del suport alveolar que està associada a la malaltia periodontal, alguns casos de càries a dents posteriors més que no pas les anteriors i una pèrdua de dents *antemortem* a mesura que els individus assoleixen una major edat.

Entre la població més fràgil, els casos de *cribra orbitalia* (tres casos) i *cribra femoralis* (un cas) afecten tres infants i una dona adulta, com indicador d'algun dèficit nutricional, alguna malaltia metabòlica o anèmies ferropèniques. Un altre infant de 3-4 anys presenta lesions osteoblàstiques a les costelles responnent a un procés infecció de llarga durada que podria haver resultat mortal (Ortner, 2003). Tanmateix, el creixement dels infants més afortunats podia desenvolupar-se sense grans sobresalts nutricionals. En aquest sentit són puntuals els registres d'hipoplàsia de l'esmalt dentari, d'acord novament amb una situació socioalimentària amb algunes deficiències puntuals o per algun període amb dieta pobre en proteïnes per alguna circumstància personal.

Únicament en dos casos les afeccions patològiques permeten reflexionar sobre la causa de la mort: en un cas es tracta d'un home madur amb una perforació cranial *perimortem* que li hauria suposat la mort per una agressió directa; en un altre, la mort d'una gestant posa en evidència la fragilitat d'aquesta condició en les societats antigues.

POSSIBLES CAUSES DE MORT: EL CAS DE L'HOMME EF61

L'estructura EF61 és una tomba en fossa amb un rebliment de sorres molt netes, que ocupa el segon lloc al nord de la filada central. A la part superior hi havia dos dipòsits d'inhumació posteriors, que no n'alteraven l'estructura, però que hi estaven directament vinculats: al costat nord del vèrtex d'imbrices de la coberta hi havia una inhumació perinatal (EF1) dins una àmfora bètica mentre que, al costat sud del vèrtex, la inhumació d'un home madur i robust (EF9) estava disposada sobre una base de tègules planes.

Com elements de coberta del cas que ens interessa, un conjunt de sis tègules havien estat disposades a doble vessant, rematades a la carena amb peces d'imbrices sobre les tègules inclinades (fig. 5). Directament per sota d'un rebliment de les mateixes sorres netes que omplien la fossa, es va recuperar l'esquelet en posició d'un home madur (fig. 6), que conservava la major part de les seves connexions articulars mercès a una disposició longitudinal encaixada entre un coixí funerari de pedres a la capçalera (fig. 7) i un ímbrex en posició vertical en contacte amb l'extrem dels peus. El teixit esquelètic estava molt alterat per l'acció d'elements vegetals i per un procés important de deshidratació, amb deterior i esquerdes tant al bloc cranial com al teixit compacte dels ossos llargs de les cames. Gran part del bloc cranial està marcat per erosions en forma de solcs longitudinals de secció en V, distribuïdes de manera aleatòria i sense seguir

Figura 5. Coberta de tègules a doble vessant de l'estructura funerària EF61.

Figura 6. Esquelet en posició a l'EF61.

Figura 7. Disposició del crani de l'EF61.

un patró regular (fig. 8). Independentment d'aquestes marques, diverses adherències de concreció salina i calcària cobreixen tant els elements perifèrics com el crani.

L'esquelet és robust, amb ossos llargs de poca longitud i bona calcificació, insercions musculars molt marcades, caràcters epigenètics com la careta de Poirier i el tercer trocànter presents al fèmur. La dentició conserva la major part de les dents excepte la segona molar superior dreta, perduda *antemortem* després d'un procés infecció que deixà una cavitat fistulosa a l'os, i les terceres molars superiors, perdudes *postmortem*. Havia patit també dos processos de càries a les primeres molars superiors, a més d'un procés de malaltia periodontal que li havia fet recular la línia alveolar.

El seu és un crani allargat i estret, de trets gràcils però amb apòfisis mastoïdees molt voluminoses i vores inferiors dels malars rugoses, el que indica una musculatura important a nivell del coll i la cara. El primer que va cridar l'atenció durant l'excavació va ser una perforació sobre el frontal (fig. 9a) per bé que l'examen del laboratori ens va mostrar que a la part posterior del crani hi havia un altre orifici que es corresponia amb l'anterior.

A l'occipital, per sota de la prominència externa d'ínion, s'observa la lesió de perforació traumàtica (fig. 10a), localitzada a 69 mm de lambda, 58,7 de l'asterion dret i 60,5 de l'astèrion esquerre. La morfologia del contorn de l'orifici és irregular, de tendència circular (fig. 10b). Té un diàmetre transvers de 12,6 mm i sagital d'11,2 mm. Travessa la paret cranial i no s'observa regeneració òssia. S'interpreta com un orifici d'entrada d'una asta.

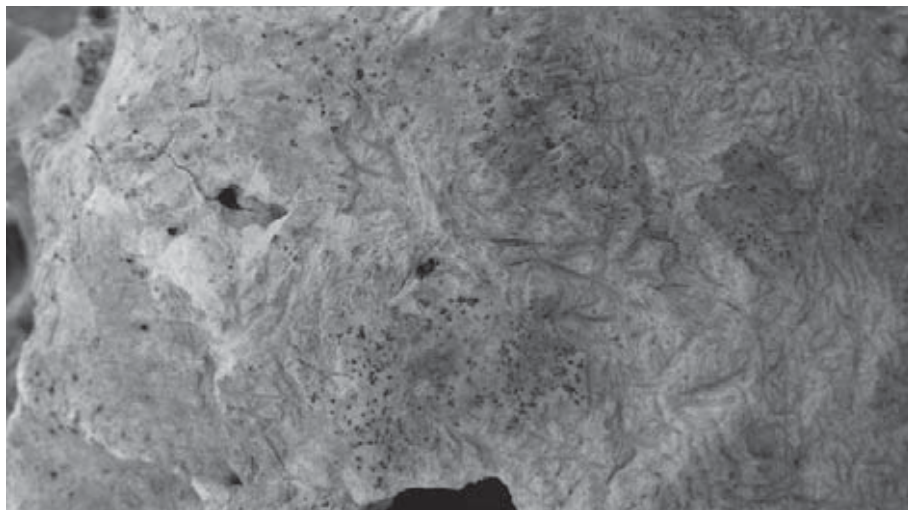

Figura 8. Lesions tafonòmiques sobre el teixit del bloc cranial de l'EF61.

Figura 9.a. Lesió a l'occipital de l'EF61.

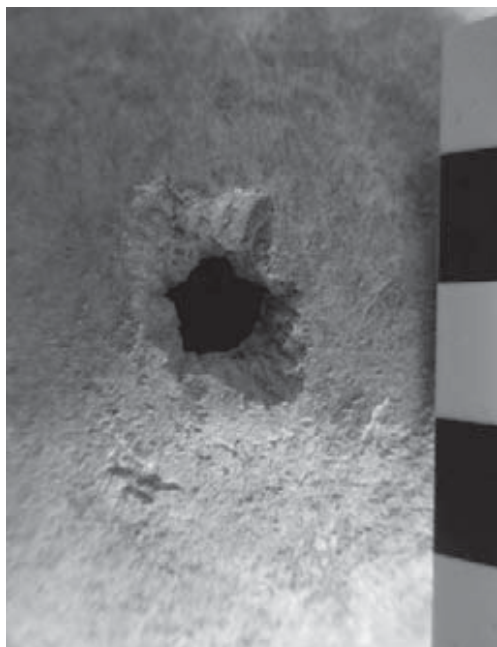

Figura 9.b. Detall.

La perforació frontal es troba a l'escata, pròxima a la línia sagital (fig. 9a). Es tracta d'una perforació de contorn irregular i tendència circular (fig. 9b), amb diàmetres màxims de 8,2 i 7,6 mm. Travessa la paret cranial i presenta una àrea perimetral alterada tafonòmicament (19,5 x 16,1 mm), a la taula externa del frontal i entorn a l'orifici, amb petits solcs radials de secció en V i una arèola irregular de teixit diploic i compacte deteriorat.

En l'exercici d'interpretació dels solcs radials d'ambdós orificis, s'ha treballat per eliminació més que no pas per evidència directa, atesa la seva raresa. Descartada la possibilitat que hagués pogut tractar-se d'un accident durant la intervenció arqueològica, el primer aspecte a contrastar s'ha dirigit a la pàtina a l'àrea de les lesions, present i semioculta alhora per concrecions salines i calcàries a tot volt. Atesa la situació i morfologia, la possibilitat que hagin estat practicats tafonòmicament era un altre dels aspectes a descartar; en aquest cas, l'aspecte dentat de les marques de l'orifici del frontal es correspon amb els solcs de secció en V que deixen els carnívors (Botella *et al.*, 1999), per bé que, per les dimensions dels solcs i la seva posició, les del crani de l'EF61 no són compatibles amb els senyals de carnívor. Tampoc ho són amb les d'un rosegador, per la seva morfologia. El mateix tipus de marques, d'altra banda, s'observen sobre la taula externa de la part posterior del

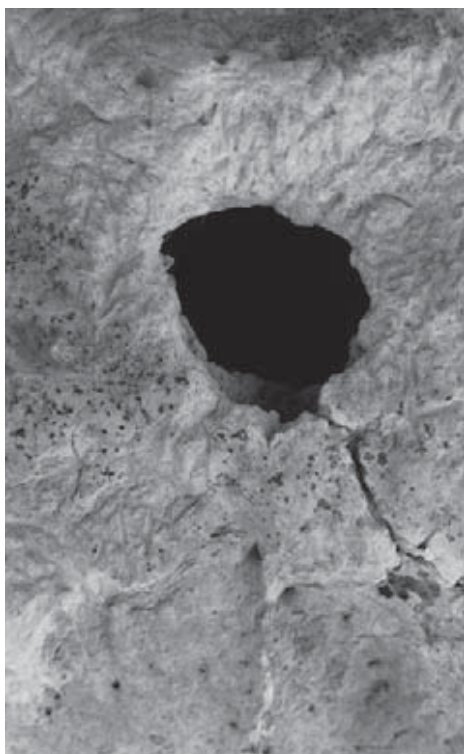

Figura 10.b. Detall.

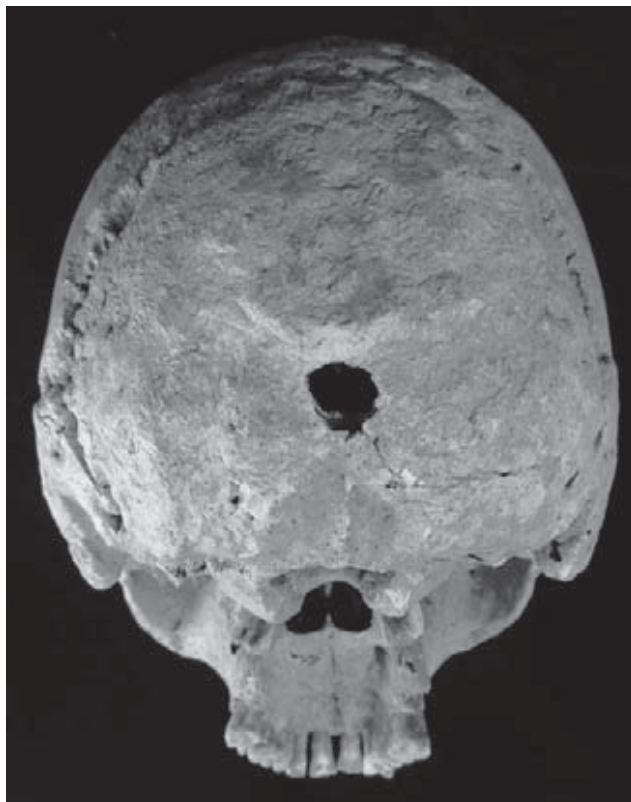

Figura 10.a. Lesió al frontal de l'EF61.

crani i s'assemblen més a les erosions causades pels components químics del mateix sediment i l'acció de vegetals.

El fet que cap de les dues lesions presenti regeneració del teixit ossi és un indicador que no hi ha hagut supervivència i s'interpreta com una lesió *perimortem*. Les dimensions majors de l'orifici de l'occipital en relació amb el del frontal fa pensar en els que hauria deixat una arma punxant procedent de la base del crani. Així ho corrobora l'aspecte de la lesió de l'escata frontal, amb un diàmetre menor a la taula interna que a l'externa. Si s'accepten aquestes observacions com a premisses, la trajectòria de la perforació explica que s'hauria produït de darrere cap endavant i des d'una cota inferior cap a una superior, suggerint un mecanisme d'agressió violenta que hauria causat la mort immediata de l'individu.

La reflexió gira tant entorn de la morfologia de la lesió com sobre quin tipus d'arma hauria tingut la capacitat per perforar completament un cap produint un orifici d'entrada tan petit.

Si plantegem la hipòtesi que s'hagi tractat d'una execució punitiva, l'individu hauria d'haver estat col·locat en decúbit prono o agenollat amb el cap ajupit. Si, en canvi, plantegem que hagi estat el resultat d'una agressió personal, hauria tingut lloc amb la víctima a peu dret i perpetrada des de l'esquena. En qualsevol dels dos casos, el mecanisme hauria estat una embestida amb l'arma des de la vora, prou contundent, o el llançament des de lluny d'una asta o una javelina, que hauria travessat el crani en sentit longitudinal. L'arma hauria estat extreta poc després de la mateixa acció, sense que la necessària maniobra de rotació distorsionés el patró de la perforació, una situació difícil de visualitzar però perfectament possible. Es desestima la possibilitat que l'arma en qüestió pugui haver estat una llança, un *pilum* o una *spicula* atesa la morfologia romboidal o quadrangular de les puntes i les aletes d'aquestes armes clàssiques del món romà (Quesada, 2008), que haurien deixat una ferida molt més gran i estellada. El projectil d'un tipus de ballesta gran com la *manuballista* o la *cheiromballista*, utilitzades des del segle II, podria haver fet aquesta ferida, però la forma dels projectils d'aquestes armes, amb cap piramidal de base quadrada, ens n'allunyen de nou. També la *plumbata* (Bishop i Coulston, 2016), un dard llançat a mà, amb un contrapès de plom, podria haver perforat el cap; novament, la forma de la seva punta barbada i ampla ens obliga a desestimar-la. Tenim en compte també la possibilitat que la ferida hagi estat feta amb una javelina senzilla, de fusta amb l'extrem apuntat i cremat per endurir-la, tal com testimonia la iconografia des de la prehistòria i com l'arqueologia experimental proposa.³ Tanmateix, la impossibilitat de contrastar el tipus concret d'arma que hauria causat aquesta doble lesió obliga a deixar oberta la interpretació.

L'estudi de cas d'aquest esquelet té implícita la qüestió del context en el qual s'hauria produït aquest incident. No hi ha notícies d'episodis bèl·lics en aquesta època a la zona emporitana. És per això que cal pensar en altres circumstàncies per a explicar-lo, entre les quals cal tenir en compte altres escenaris (Dohrenwend, 2007), entre els quals la cacera, els esports o fins i tot els criminals.

El mateix individu presenta, com ja hem assenyalat anteriorment, un traumatisme diafisari consolidat al fèmur dret, amb senyals de llarga supervivència, per bé que amb un sensible escurçament de l'extremitat. A més, en la seva maduresa, va desenvolupar un procés d'artrosi amb diverses localitzacions a la columna vertebral i un grau important de retracció alveolar a la boca que indica una malaltia periodontal generalitzada.

3. <http://www.diariodeataperca.net/Unajabalinademadera.pdf>

POSSIBLES CAUSES DE MORT: EL CAS DE LA GESTANT EF53

L'estructura funerària EF53 és una tomba en fossa, construïda a l'extrem sud de la filada de llevant. Conservava una coberta de tègules a doble vessant a més d'una sobrecoberta de morter i pedres irregulars que li donava solidesa i servia d'element de senyalització (fig. 11). No estava en contacte amb cap altra tomba.

Contenia un esquelet adult, molt alterat per efecte de l'aigua i els components del sol. Estava col·locat en decúbit dorsal, el crani en aparició frontal, el braç dret estirat al costat del cos i l'esquerre semiflexionat amb la mà sobre el pubis (fig. 12). A la zona pèlvica es van recuperar algunes restes òssies, parcials i molt fragmentades, d'un fetus, del qual no es va poder registrar la posició original.

L'estudi antropològic parla d'una dona de 30-40 anys, amb un esquelet menut i gràcil tant al crani com a la part postcranial i en el qual només destaquen les insercions musculars del clatell a l'occipital, i la cresta glútia i la pilastra en els fèmurs. En el registre patològic només consten lleus bandes d'hipoplàsia dental que s'expliquen per algun episodi de malaltia greu o de dèficit nutricional en l'edat infantil.

Les restes de l'esquelet fetal es van registrar en molt mal estat durant l'excavació, i es van recuperar només alguns fragments postcranials (fig. 13). La biometria realitzada sobre els pocs elements esquelètics conservats correspon només a mesures perimetrals de les metàfisis òssies d'una clavícula, l'húmer dret i l'esquerre i el radi esquerre. Per bé que no ha estat possible acudir a les fórmules habituals per al càlcul de l'edat i la talla (Fazekas, 1989) ni als marcadors de creixement específics (Rissech, 2008), s'ha optat per utilitzar

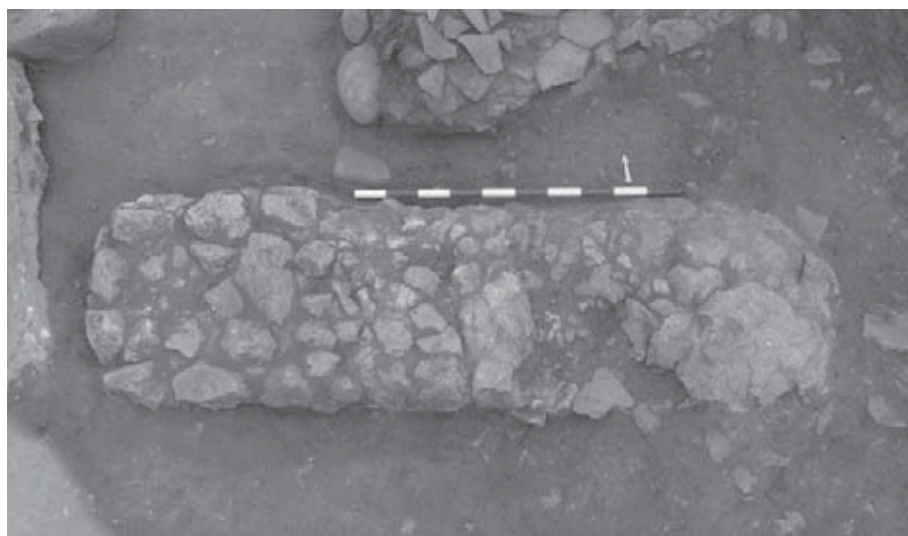

Figura 11. Estructura funerària de l'EF53.

Figura 12. Esquelet en posició a l'EF53.

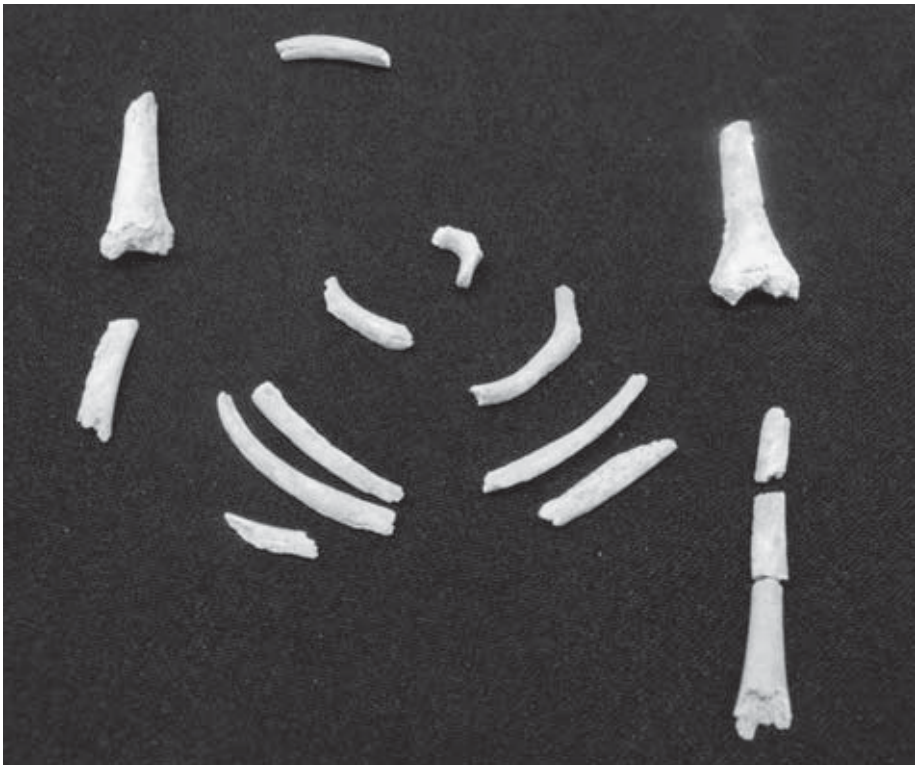

Figura 13. Restes esquelètiques fetals de l'EF53.

referències pròpies basades en biometria extensa i resultats fiables. En tots els casos, aquestes mesures són compatibles amb les d'un fetus a terme si les comparem amb mostres estudiades dels poblats ibers empordanesos (Agustí, 1999; Agustí i Pons, 2016; Agustí *et al.*, 2008). El grau de maduració i l'aspecte d'alguns elements costals i un arc neural vertebral anostosat són coherents amb aquesta estimació.

Conscients del fet que no sempre que es documenta el binomi de "dona i fetus a terme en posició intrauterina" es pot simplificar la causa de mort com una conseqüència directa de les complicacions en el procés del part, tanmateix, en aquest cas, aquesta possibilitat és prou versemblant i cal anotar-la entre una de les més probables.

Entre les referències més properes s'ha publicat un estudi antropològic sobre una mostra del camí de Santa Margarida a Sant Martí, coneguda com "bicicarril", on es va poder reconèixer el cas d'una gestant a terme (Agustí; Codina, 1992) que havia estat inhumada dins una sitja amortitzada en context altimperial. Altres exemples procedeixen de contextos medievals (De Miguel, 2007; 2008) i moderns (Agustí *et al.* 2009). Els registres d'aquest tipus són, no obstant això, poc habituals. De fet, s'han considerat fins i tot anecdòtics malgrat que es dona per descomptat una alta incidència de mortalitat, tant de parteres com de nadons en el període proper al part, a totes les poblacions antigues (De Miguel, 2018), en el qual l'autora anomena la "maternitat frustrada".

Les condicions de recuperació de les restes esquelètiques són determinants en el reconeixement d'aquest tipus de dades. Estudis com el d'Alduc-le-Bagousse i Blondiaux (2000) interpreten que la causa de la mort no es troba només en les complicacions del moment del part sinó que les condicions sanitàries de base, tant de la partera com del fetus, són un fort condicionant en aquest sentit. La dona de l'EF53 de la Coma es troba en la darrera fase de la seva fertilitat, una condició que, segons alguns, es considera de major risc de mortalitat, especialment a partir dels 35 anys i de les dades de la França rural dels segles XVIII-XIX (Gutierrez i Houdaille, 1983). Tanmateix, aquest tipus de consideracions són fràgils i els factors de risc poden complicar-se amb altres problemes infecciosos i de context que desconeixem. Quan, per exemple, ens fixem en percentatges de mortalitat maternal en poblacions nigerianes actuals (2007) el 40% de les morts femenines en edat fèrtil és a causa d'aquesta condició -la materna-, però la lectura de la tendència a l'increment de casos relacionats amb l'augment d'edat mostra imatges irregulars (Mariko i Harouna, 2007) que s'escapen dels estadis d'edat. Ben segur que altres condicions, fora del nostre abast, degueren actuar negativament en el cas d'estudi de la Coma.

En el context funerari emporità dels darrers segles de la romanitat, i dins el mosaic complex de cementiris, baptisteris, basíliques i esglésies d'una societat en transformació profunda entre el món clàssic i el cristià, les petites necròpolis com

la Coma troben el seu lloc en l'evolució històrica de l'entorn. En aquestes condicions, la documentació de casos singulars, ja sigui a escala morfològica, estructural o patològica, permeten fer observacions particulars que contribueixen al discurs històric en el qual treballem des de l'arqueologia.

Volem expressar el nostre agraïment al Dr. Fernando Quesada pel seu assessorament en l'àmbit armamentístic romà i al Dr. Joaquim Tremoleda en el context emporità.

BIBLIOGRAFIA

- AGUSTÍ, Bibiana; CODINA, Dolors, "Noves aportacions a les necròpolis emporitanes. II Les restes humanes". AIEE, 25. Figueres, (1992), 383-398.
- AGUSTÍ, Bibiana, "Estudi de les restes antropològiques de l'illa d'en Reixac 1987-1992". A: MARTÍN, Aurora; BUXÓ, Ramon; LÓPEZ, Joan B.; MATARÓ, Montserrat (dirs.): *Excavacions arqueològiques a l'illa d'en Reixac (1987-1992)*. Monografies d'Ullastret, n.1. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Ullastret, (1999), 305-309.
- AGUSTÍ, Bibiana; MARTÍN, Aurora; PONS, Enriqueta, "Dipòsits infantils als poblats ibers empordanesos (Catalunya)", a GUSI, F.; MURIEL, S.; OLARIA, C. (coords.): *Nasciturus, infans, puerulus vobis mater terra*. Sèrie de Prehistòria i Arqueologia, SIAP, (2008), 117-142.
- AGUSTÍ, Bibiana; PALOMO, Antoni; PALMADA, Guerau; AGUELO, Xavier; DEHESA, Rafael; GARCIA, Almudena; GARCIA DE CONSUEGRA, Robert; ROSILLO, Rafel; DIAZ, Antònia, *El Cementiri Vell de Banyoles*. «Quaderns de Banyoles» 11. Diputació de Girona, 2009.
- AGUSTÍ, Bibiana; CODINA, Dolors; VILLENA, Núria, (2012), "Eines de sempre per un coneixement arqueològic eficient". Jornades sobre contextos funeraris. *Aredat*, Sant Cugat del Vallès, octubre 2009.
- AGUSTÍ, Bibiana, "Estudi antropològic de les tombes de Santa Margarida". A: NOLLA, J.M.; TREMOLEDA, J. (dirs.), *Empúries a l'Antiguitat tardana*. Monografies Emporitanes, 15. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Empúries, (2014), 254-285.
- AGUSTÍ, Bibiana; PONS, Enriqueta, "Un dipòsit perinatal dins una casa senyorial del s. v aC a Mas Castellar, Pontós (Alt Empordà). L'estructura E525". *Cypselà*, 20, (2016), 107-116.
- AGUSTÍ, Bibiana; DIAZ-CARVAJAL, Antònia; CODINA, Dolors, "La Coma (L'Escala, Alt Empordà)". A: LLINÀS, J. (ed.): *Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, 2016-2017.*, Caldes de Malavella, (2018), 347-356.
- AGUSTÍ, Bibiana; DIAZ-CARVAJAL, Antònia; CODINA, Dolors, "*Coemeterium et funus*. Estudi de les necròpolis tardo-romanes del nord-est de la Tarraconense". Memòria del projecte de recerca AGAUR 2014-2017 (inèdit). Generalitat de Catalunya, (2018).
- ALDUC-LE-BAGOUSSE, Armelle; BLONDIAUX, Joel, (2000), "Mortalité maternelle et périnatale au premier millénaire à Lisieux (Calvados, France)". *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*, 14 (3-4), 259-309.
- ALMAGRO, Martín, *Las necrópolis de Ampurias*. Monografías ampuritanas, Barcelona, 1953 i 1955.

- BAXARIAS, Joaquim, *La enfermedad en la Hispania romana: estudio de una necrópolis tarraconense. III-V dC*. Libros Pórtico, Zaragoza, 2002.
- BISHOP, Mike C.; COULSTON, Jon C.N., *Equipamiento militar romano. De las guerras púnicas a la caída de Roma*. Desperta Ferro Ediciones, Madrid, 2016.
- BOCQUET-APPEL, Jean Pierre, *La paléodémographie. 99,9% de l'histoire démographique des homes ou la démographie de la Préhistoire*. Eds. Errance, 2008.
- BOTELLA, Miguel C.; ALEMÁN, Inmaculada; JIMÉNEZ, Silvia A., *Los huesos humanos. Manipulación y alteraciones*. Eds. Bellaterra, 1999.
- DEDET, Bernard, *Les enfants dans la Société protohistoriques. L'exemple du Sud de la France*. Ed. École Française de Rome, 2008.
- DOHRENWEND, Robert E., "La lanza: un arma efectiva desde la antigüedad". *Revista de Artes Marciales Asiáticas*, vol. 2, n. 2, (2007), 8-35.
- GARCIA MERINO, Carmen, *Población y poblamiento en Hispania romana. El conventus clunienses*. Universidad de Valladolid, Valladolid, 1975.
- GARCÍA-PRÓSPER, Elisa; POLO CERDÁ, Manuel; GUÉRIN, Pierre, "Aproximación a la arqueología funeraria de Valencia a través de la necrópolis de la calle Quart (ss. II a.C-III d.C): estudio preliminar de los rituales funerarios, bioantropología y Paleopatología. A: BARCA, F.J; JIMÉNEZ AVILA, J. (eds.): *Enfermedad, muerte y cultura en las sociedades del pasado. Importancia de la contextualización en los estudios paleopatológicos. Vol I. VIII Congreso Nacional de Paleopatología* (Cáceres 16-19 noviembre de 2005), Cáceres, (2007), 159-187.
- GUTIERREZ, Hector; HOUDAILLE, Jacques, "La mortalité maternelle en France au XVIIIe siècle". *Population*, 38, n.6, (1983), 975-994. www.persee.fr/issue/pop_00324663_1983_num_38_6
- KOSA, Ferenc, "Age estimation from the fetal skeleton". A: ISCAN, Mehmet Yasar (ed.), *Age markers in the human skeleton*. Charles C. Thomas Publisher, USA, (1989), 21-54.
- MARIKO, Soumaïla; HAROUNA, Soumana, "Mortalité Adulte et Mortalité Maternelle". *Capitol 13 d'Enquête démographiques et de santé et à indicateurs multiples 2006*. Institut National de la Statistique Ministère de l'Économie et des Finances Niamey, Niger Macro International Inc. Calverton, Maryland, USA, (2007), 187-221. <https://dhsprogram.com/pubs/pdf/FR193/13Chapitre13.pdf>
- MESTRES, Joan Salvador, *Informe n. 04173/2015. R/N 437 K117-U009 C14-2015: NL-1482*. Mostra de material ossi de la cama esquerra de l'EF52 de la Coma. Laboratori de Datació per Radiocarboni, Universitat de Barcelona, 2015. Inèdit.
- MIGUEL IBÁÑEZ, María Paz de, "Embarazada en la necrópolis de la Puerta de Elvira (Granada)". A: BARCA, F.J; JIMÉNEZ AVILA, J. (eds.): *Enfermedad, muerte y cultura en las sociedades del pasado. Importancia de la contextualización en los estudios paleopatológicos. Vol I. VIII Congreso Nacional de Paleopatología* (Cáceres 16-19 noviembre de 2005), Cáceres, (2007), 381-395.
- MIGUEL IBÁÑEZ, María Paz de, "Gestantes en contextos funerarios alto medievales navarros / Expectant mothers in early middle ages funeral contexts from Navarre". *Lvcntvm*, 27, (2008), 233-242.

- MIGUEL IBÁÑEZ, María Paz de, "En la frontera de lo invisible. Las muertes maternas a partir de la documentación arqueológica en Navarra". *Trabajos de Arqueología Navarra* (TAN), 30, (2018), 215-235.
- MIRÓ VINAIXA, Mònica, *Perennia. Poesia epigràfica llatina*. Godall Edicions, 2015.
- MONTALBÁN, Carme, *Memòria d'intervenció arqueològica a la carretera GIP-6307 (Sant Martí d'Empúries-L'Escala, Alt Empordà)*. Inèdita. Generalitat de Catalunya, 2015.
- NOLLA, Josep Maria, "El món funerari de les civitates d'Emporiae i Gerunda a l'antiguitat tardana. Balanç global". *Contextos funeraris a la Mediterrània nord-occidental (segles V-VIII)*. Taula rodona celebrada a Sant Cugat del Vallès, Sant Cugat del Vallès, (2009), 159-173.
- NOLLA, Josep Maria; TREMOLEDA, Joaquim, *Empúries a l'Antiguitat tardana*. Monografies Emporitanes, 15. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Empúries, 2014.
- ORTNER, Donald J., *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*. (2^a ed.). USA: Academic Press, 2003.
- QUESADA, Fernando, "Armamento romano e ibérico en "Urso" (Osuna): Testimonio de una época". *Amigos de los Museos, Arqueología*, (2008), 13-19.
- RISSECH, Carme, "Estimación de la edad biológica de los restos subadultos". A: Gusi, Francesc; MURIEL. Susana; OLARIA, Carmen (coords.): *Nasciturus, infans, puerulus vobis mater terra*. Sèrie de Prehistòria i Arqueologia, SIAP, (2008), 77-92.
- WHITE, Tim D.; FOLKENS, Peter A., *The human bone manual*. Elsevier Inc. USA, 2005.

